

Vierhonderd jaar grondbezit en kadastrale registratie in Oostveen en Herberscop

Johanna Maria van Winter en Ad van Ooststroom

Een kadaster is een beleidsinstrument van een overheid om inzicht te krijgen in het grondbezit van haar onderdanen voor fiscale en juridische doeleinden, onder andere belastingheffing. Wij vragen ons af hoe dit beleidsinstrument zich in de provincie Utrecht sinds de middeleeuwen heeft ontwikkeld en nemen daarbij als voorbeeld de veenontginningen Oostveen en Herberscop aan de Vecht. Daarbij maken wij gebruik van een Geografisch Informatie Systeem (GIS), met behulp waarvan een reconstructie van het historisch grondbezit is tot stand gebracht.¹

Voorlopers van het negentiende-eeuwse kadaster

Het kadaster van 1832 is de eerste complete, landelijke registratie van grondbezit en -gebruik voor Nederland, met als doel het invoeren van een landelijk uniforme belasting op grondbezit. In de provincie Utrecht is deze vorm van belastingheffing ruim vier eeuwen eerder ingevoerd. Vanaf het begin van de vijftiende eeuw heeft de bisschop als landsheer van het Sticht systematisch het morgengeld laten innen, overigens alleen als hij daarvoor toestemming kreeg van de Staten, die ook de feitelijke inning voor hun rekening namen. De registratie daarvan geeft per gerecht een lijst van grondbezitters, de grootte van het perceel, door wie is betaald en het betaalde bedrag. Dit morgengeld werd geïnd per gerecht, mogelijk door de lokale schout. In latere registraties wordt in plaats van de bezitter steeds vaker de gebruiker vermeld, die omdat de bezitter veelal buiten het gerecht woonde, in de praktijk de grondbelasting betaalde. Hierdoor krijgt de registratie meer het karakter van een belastingkohier dan van een kadaster.

Ruim een eeuw later, in 1536², werd onder Habsburgs bestuur een nieuwe, meer robuuste vorm van grondbelasting ingevoerd. Daarbij werd evenals bij zijn voorganger per gerecht een lijst opgesteld van grondbezitters en perceelgrootte in morgens, hoeven en halve hoeven, viertellen, akkers en kampen of zonder vermelding van grootte. Bij elk perceel werd de naam van de gebruiker in 1536 vermeld en de aanslag in verschillende soorten valuta, omgerekend naar oude schilden van 42 stuivers - de oorsprong van de naam 'oudschildgeld'. De combinatie van deze vier elementen vormt samen het 'kadastrale nummer' gedurende tweeënhalf eeuw voor dat perceel. In latere registers worden ze alle vier herhaald, aangevuld met de danmalige bezitter(s) en gebruiker(s). De aanslag in 1536 is gelijk aan de pachtsum; bij eigen gebruikers wordt 'bij ede' een bedrag vastgesteld.

¹ Op basis van het kadaster van 1832 is een percelenkaart opgezet m.b.v. de GIS-software, waarin naast de laag 'percelen' een aantal andere kaartlagen is ondergebracht ter ondersteuning van de reconstructie van historisch bezit in de provincie Utrecht. Zie hiervoor www.vanooststroom.com en <https://www.hisgis.nl/hisgis/gewesten/utrecht/utrecht-1/Historisch-grondbezit-utrecht>.

² De datum van de eerste registratie heeft in de literatuur voor verwarring gezorgd; de door sommige auteurs gebruikte datum van 1599 is echter onjuist. Door combinatie met andere bronnen is de datum van 1536 afgeleid.

Kadastrale kaarten waren voor deze lokale vorm van inning niet nodig. In 1536 besloeg de registratie van het oudschildgeld ongeveer 17.500 percelen met een totaal van 114.000 administratieve of 148.500 fysieke morgens.³ Op dat verschil komen we later terug. Deze percelen waren gelegen binnen circa 260 gerechten. Een aantal gerechten behorende tot de baronie van IJsselstein viel administratief onder het graafschap Holland en betaalde geen oudschildgeld aan de Staten van Utrecht.

Voor een groot deel van de gerechten betreft deze registratie het complete gerecht. Voor de gerechten op de Utrechtse Heuvelrug zijn ze echter incompleet, zowel in aantal als in grootte. Latere bezitstransacties laten zien dat de bisschop van Utrecht als landsheer, na 1528 het Habsburgs overheidsgezag en sinds 1580 de Staten van Utrecht de rechthebbenden waren van de in de registratie ontbrekende gronden; goederen die niet gebruikt of verpacht waren, blijken niet in deze registraties voor te komen.

Het morgengeld van de bisschop

Wanneer het morgengeld voor het eerst, in de vorm van een universele grondbelasting is geheven, is niet duidelijk. Avis vermeldt als eerste datum 1303, wanneer bisschop Guy van Avesnes de stad Utrecht toestemming vraagt om een morgengeld te mogen heffen.⁴ In het archief van de Duitse Orde is een aantekening aanwezig van vaste aanslagen per morgen die begint in 1393, variërend tussen 1 en 15 wit (= 1,5 stuiver) per morgen.⁵ Complete, systematische registers stammen van veel later, voor het Overkwartier van Utrecht uit 1446 en voor het Nederkwartier van Utrecht uit 1459; van het kwartier van Montfoort zijn geen registraties bewaard gebleven, omdat dit was vrijgesteld van de betaling ervan.⁶ Het morgengeld werd incidenteel geheven en het bedrag per morgen verschilde per jaar.⁷ Een lijst uit 1498⁸ geeft een totaal van 69.750 goede morgens waarover het morgengeld werd geheven, ongeveer de helft van het aantal fysieke morgens binnen de morgengeld-plichtige gerechten. Ondanks alle tekortkomingen die Avis constateert in de kwaliteit van dit 'bisschoppelijk kadaster', zijn deze registers uitermate waardevol. Ze geven per gerecht het aantal percelen met hun oppervlak of ontginningsmaat en de bijbehorende belasting. Het in kaart brengen van de percelen maakt vergelijking van de administratieve maat met de fysieke maat mogelijk; het geeft ook een beeld van de perceelritmiek, de volgorde van hele en halve hoeven en viertellen binnen een gerecht. Uit deze ritmiek kan een al dan niet eerder aanwezige hoevenstructuur worden afgeleid.

Het te bespreken gebied Oostveen en Herbertscop wordt in het morgengeldregister van 1459 als één gerecht beschreven, verdeeld in vijf afdelingen⁹:

³. De administratieve perceelgrootte zoals gegeven in het oudschildgeld-register, de fysieke morgens zijn berekend met behulp van het GIS.

⁴. J.A. Avis, *De directe belastingen in het Sticht Utrecht aan deze zijde van de IJssel tot 1528* (Bijdragen van het instituut voor Middeleeuwse Geschiedenis der Rijks-Universiteit te Utrecht 15) (Utrecht 1930), 13 en 43.

⁵. Ridderlijke Duitse Orde Balije van Utrecht, Oud Archief 1200-1811, inv.nr. 880.0.3, laatste vier pagina's achterin.

⁶. Avis, *De directe belastingen in het Sticht Utrecht*, 83.

⁷. Ibidem, 57 e.v.

⁸. Het Utrechts Archief (NL-UtHUA), Staten van Utrecht in de landsheerlijke tijd, toegang 58, inv.nr. 348. Avis dateert deze op 1511.

⁹. Herbertscop komt overeen met sectie I, de Dijkhoeven met sectie II, het land over de Hoofddijk met sectie III en de Veenviertellen en het achterland zonder veen met de secties IV-X van het oudschildgeld (zie tabel 3 en afbeelding 6).

	Afdeling	Aantal posten	Omvang
1	Herbertscop (elk viertel 7 morgen)	14	16 viertel en 3 morgen
2	Dijkhoeven (elke hoeve 24 morgen)	58	114,5 viertel
3	Land over de Hoofddijk	5	131,5 morgen
4	Veenviertellen	91	104,8 viertel
5	Achterland zonder veen	31	niet vermeld

Tabel 1. Indeling van Herbertscop en Oostveen volgens het morgengeld-register van 1459.

De ligging van de percelen zonder veen in het Achterland is problematisch. Het betreft delen van Veenviertellen, zonder veen, die deels verkocht waren of apart verpacht werden en daardoor een aparte categorie binnen het morgengeld-register vormden.

Hoeveel van de 3.745 fysieke morgens in Oostveen en Herbertscop worden belast en op welke basis is moeilijk na te gaan; dat er grote verschillen zijn per viertel blijkt uit de morgengeld-registratie van 1470.¹⁰ De aanslag per viertel, in schilden, verschilt een factor 6, variërend van 3 tot 18 schild per viertel, waarbij afgerekend wordt met 1 stoter = 2,5 stuiver per schild. Ook is er sprake van geografische clustering en een duidelijk verschil in de hoogte van de aanslag tussen de oostelijke en westelijke Veenviertellen. Voor de Dijkhoeven wordt in 1470 1 stoter per morgen afgerekend.

De gerechten vormden in het Nedersticht de laagste bestuurlijke eenheid, variërend in grootte van 16 morgen tot vele duizenden morgens. De kleinste gerechten (ook wel mini-gerechten) dankten hun bestaansrecht waarschijnlijk eerder aan overwegingen van invloed en relaties dan van bestuurbaarheid. In de loop van de eeuwen werden deze vaak administratief ingelijfd bij grotere buurgerechten. Ook Oostveen, verpacht door de Domproost, en Herbertscop, een bisschoppelijk leen, waren oorspronkelijk twee aparte gerechten, die begin vijftiende eeuw tot één gerecht samensmolten. Het proces van versmelten van gerechten maakt analyses per gerecht lastig, zelfs met gebruik van een GIS.

Het oudschildgeld

Evenals het morgengeld belast het oudschildgeld het grondbezit. In het eerste geval is de belastinggrondslag per perceel niet altijd duidelijk, bij het tweede is deze gelijk aan de pachtsom.

Het morgengeld-register is in veel gevallen opgesteld op basis van de ligging van de percelen binnen het gerecht 'zoals men loopt over de dijk'. Het oudschildgeld-register groepeerde op basis van de namen van de gebruikers, althans in die gevallen waar dezelfde pachter grond van verscheidene heren gebruikt. Een goed voorbeeld daarvan geeft de registratie in Cothen (tabel 2).

In gerechten waar de pachters slechts één perceel gebruiken, zoals bijvoorbeeld in de Dijkhoeven van Oostveen, is de geografische ordening leidend, zoals blijkt uit afbeelding 5.

De eerste registratie van 1536 bevat in een aantal gevallen niet het complete grondareaal binnen een gerecht. Dat blijkt uit de registratie van 1599, wanneer bij verschillende gerechten aanvullingen verschijnen in de vorm van *novalia*.

¹⁰. NL-UthUA, Staten van Utrecht in de landsheerlijke tijd, toegang 58, inv.nr. 345.

	Bezitter	Gebruiker	Morgens	Oude schilden	Stuivers
1	Dom, vicarie	Jelis Goessens	9	10	
2	Sint-Janskapittel	Dirck Goes	22	28	
3	Domproost	Dirck Goes	10	12	3
4	Dirck Goes en Cornelis Goes	Dirck Goes en Cornelis Goes	12	13	
5	Domkapittel	Gijsbert Dircksz	7	12	
6	Regulieren te Utrecht	Gijsbert Dircksz	9,5	15	
7	Kerk van Cothen	Gijsbert Dircksz	12	13	
8	Jan van Velpen	Gijsbert Dircksz	2,5	4	24
9	Kapittel te Wijk	Gijsbert Dircksz	1,2	1	21

Tabel 2. Fragment van de oudschildgeld-registratie in Cothen.

Binnen het kader van dit artikel is het niet mogelijk om voor de hele provincie een uitspraak te doen over de volledigheid van de oudschildgeld-registratie. Dit zal per gerecht nader moeten worden onderzocht. We zullen ons hier beperken tot Oostveen en Herbertscop.

Hans Mol en Paul Noomen konden voor Friesland een soortgelijke reconstructie maken door gebruik te maken van de ‘floreneenkohieren’, een grondbelasting en een voortzetting van de uit 1511 daterende ‘Registers van aanbreng’, ingesteld door de hertog van Saksen. De huurwaarde die in 1511 wordt vermeld, wordt tot 1858 in deze kohieren genoteerd en in de latere versies wordt het kadastraal nummer erbij vermeld.¹¹ In Utrecht dateert de laatste registratie van het oudschildgeld uit 1796. Daarna is er een gat van 36 jaar tot de invoering van het kadaster in 1832.¹²

Evenals het bisschoppelijke belastingsysteem vertoont de Habsburgse registratie van 1536 een grote verscheidenheid in perceelomvang, met percelen van minder dan één morgen tot honderden morgens en met een veelheid aan bezitters, die de grond over het algemeen niet zelf gebruiken. Delen we het aantal oudschildgeld-plichtige morgens door het eerder genoemde aantal percelen van ongeveer 17.500, dan krijgen we een gemiddelde perceelgrootte voor de provincie van bijna negen morgen.

De leggers uit 1536 zijn voor drie van de vier kwartieren van Utrecht bewaard gebleven: voor het Eemland, het Nederkwartier en het Overkwartier.¹³ Uit 1548 zijn er enigszins gewijzigde leggers voor de vier kwartieren.¹⁴ Latere afschriften geven ook de bezitters en gebruikers in 1599.¹⁵ Een gedeeltelijke registratie voor de hele provincie op deze basis is nog beschikbaar uit 1686, daarna lijkt de registratie op basis van deze systematiek

¹¹. J.A. Mol en P.N. Noomen, ‘De floreneenkohieren’, in: G.A.M. Van Synghel (red.), *Broncommentaren 4: Bronnen betreffende de registratie van onroerend goed in Middeleeuwen en Ancien Régime* (Den Haag 2001), 368-396, 400-401.

¹². Het kadaster van 1832 was een doorstart van een kadaster, dat de Fransen vanaf 1811 waren begonnen te vervaardigen. De namen van de bezitters werden over een periode van zes jaar (1826-1832) verzameld; het was dus zeker geen momentopname.

¹³. Avis, 85. Het kwartier was initieel vrijgesteld van het betalen van oudschildgeld.

¹⁴. NL-UthUA, toegang 58, inv.nr. 418.

¹⁵. NL-UthUA, Financiële instellingen van de landsheer en de Staten van Utrecht, toegang 37, inv.nrs. 1673-1677.

alleen binnen de gerechten te hebben plaatsgevonden zonder een centraal register.¹⁶ Uit 1585 dateert een lijst van dorpen die verplicht zijn tot het betalen van oudschildgeld. De hierin genoemde bedragen per dorp verschillen weinig van de totalen per dorp uit de bovengenoemde registers.¹⁷ Een lijst uit 1776 vermeldt de bedragen die per gerecht betaald moeten worden.¹⁸ De daar genoemde bedragen zijn alle hoger dan die genoemd in de lijst uit 1585. De verschillen zijn ontstaan door het toevoegen van nieuwe posten zoals 20 stuivers per morgen reëel, 20 stuivers per morgen personeel, daarnaast huisgeld, dubbel huisgeld, en haardstedengeld. De registratielijsten voor het oudschildgeld uit 1536 zijn echter niet aangepast maar aangevuld met de latere eigenaren en gebruikers en eventuele splitsingen van percelen. Terwijl de aanslagen voor het oudschildgeld constant zijn gebleven, zullen de pacht prijzen later volgens economische regels hun eigen weg zijn ingeslagen.

Oudschildgeld per gerecht

Het oudschildgeld-register is niet alleen een kadastrale registratie zonder kaarten, het is ook een pachtregister voor een groot deel van de provincie Utrecht in 1536, waarin de bezitters, pachters, percelenomvang en pacht sommen per gerecht in één register beschikbaar zijn. Het is weliswaar slechts een beperkte periode in die vorm beschikbaar, maar daarom niet minder waardevol. Door de totale aanslag per gerecht te delen door het fysieke oppervlak daarvan krijgen we een indruk van de agrarische activiteit binnen dat gerecht. Factoren die van invloed zijn op de hoogte van de pacht per morgen, zijn de waarde van de producten op de markt, de mate waarin het perceel is ontgonnen en wordt gebruikt, de vruchtbaarheid en ontwatering, eventueel vrijstelling van tiendbetaling of het recht om bijenkorven te plaatsen (voor waskaarsen), en afstand tot de markt.

Het oppervlak van de provincie Utrecht bedraagt 149.985 administratieve morgens, wat overeenkomt met circa 148.500 fysieke morgens. De rekening van Nicolaas Berck uit 1585 geeft een overzicht van de per gerecht belaste bedragen voor het oudschildgeld.¹⁹ De daarin genoemde totalen voor de kwartieren en Stadsvrijheid van Utrecht zijn als volgt (afgerond op hele oude schilden):

Regio	oude schilden	morgens ²⁰	gemiddeld (stuivers/morgen)
Stadsvrijheid	5.811	2.688	91
Nederkwartier	42.498	54.277	33
Montfoort	4.728	5.714	35
Eemland	21.417	34.570	26
Overkwartier	31.370	52.736	26
Totaal	105.196	149.985	29

Tabel 3. Oudschildgeld per regio volgens de rekening van Nicolaas Berck uit 1585.

¹⁶. NL-UtHUA, toegang 37, inv.nrs. 1679-1680.

¹⁷. NL-UtHUA, toegang 37, inv.nr. 417, gepubliceerd in *Bijdragen en Mededelingen van het Utrechtse Historisch Genootschap* 4 (1881), 23-97.

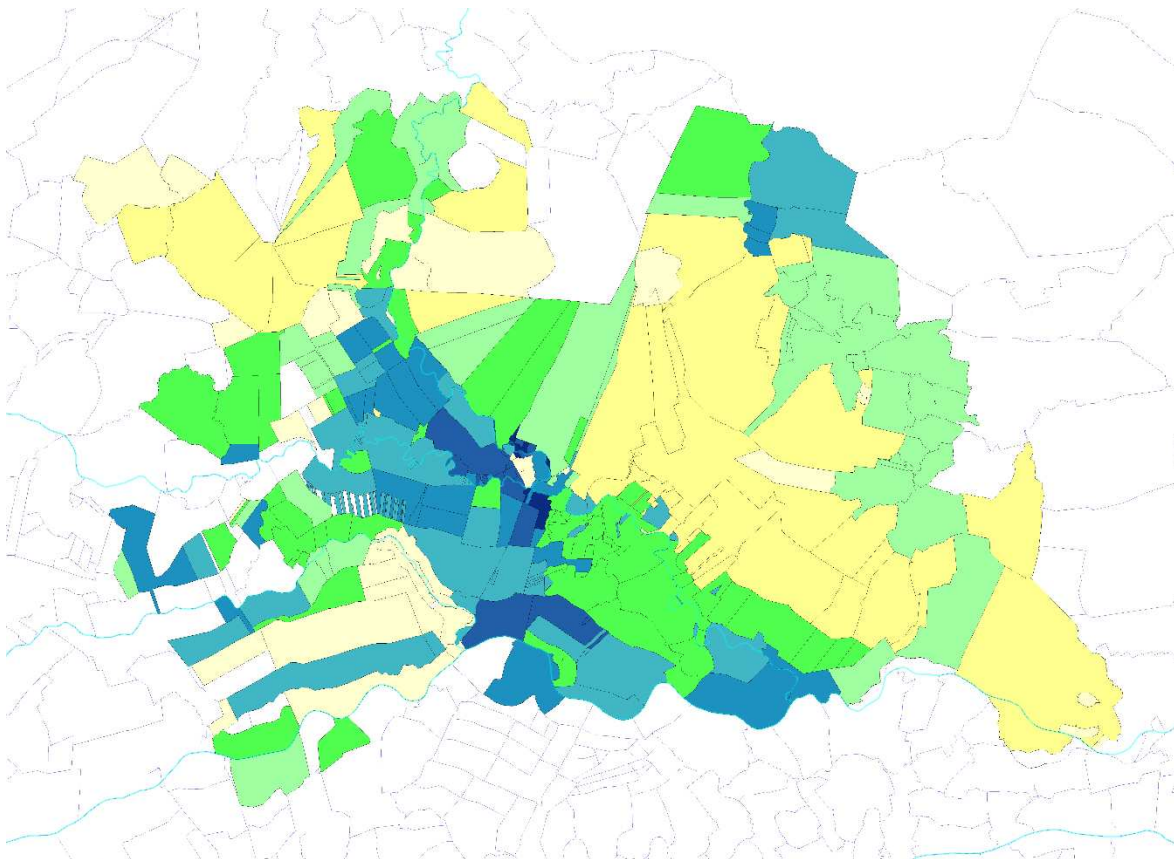
¹⁸. Regionaal Historisch Centrum Vecht en Venen, gerecht Oostveen, toegang 1033, inv.nr. 15.

¹⁹. NL-UtHUA, toegang 37, inv.nr. 417.

²⁰. Dit zijn de morgentalen zoals vermeld in de rekening, niet de fysieke morgens.

Naast de bovengenoemde factoren spelen nog andere factoren een rol in de opbrengst in oude schilden. De Utrechtse Heuvelrug brengt weinig of geen pacht op en rond de steden zal een grotere mate van tuinbouw van invloed op de pachtprizen zijn geweest. Het geeft ons een eerste ijkling van de hoogte van deze belasting en de verschillen ertussen.

Dalen we een niveau af naar de gerechtelijke structuur, dan geeft afbeelding 1 de gemiddelde hoogte van deze belasting per gerecht. Hier lijkt een aantal van de bovengenoemde factoren als vruchtbaarheid en de nabijheid van steden als factor zichtbaar te worden, evenals het feit dat grote delen van Utrecht geen grondbelasting aan de bisschop en later de Staten van Utrecht betalen.

Afbeelding 1

Gemiddeld Oudschildgeld per gerecht
Stuivers per morgen

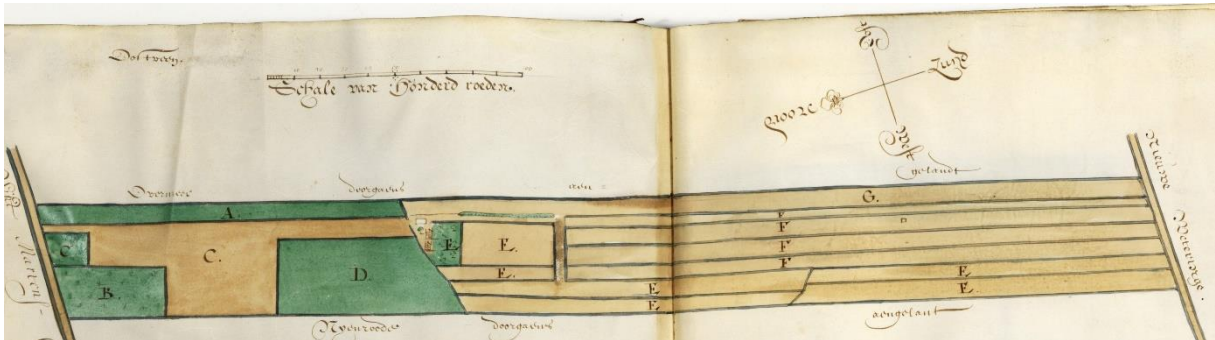
0 - 1 1 - 15 15 - 30 30 - 45 45 - 60 60 - 75 75 - 90 meer dan 90

Bezitsreconstructie

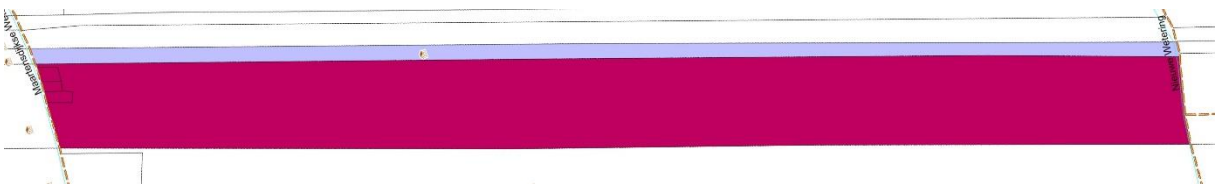
Door combinatie van de gegevens uit het morgengeld, oudschildgeld en een aantal aanvullende bronnen kan de ligging van deze percelen worden gereconstrueerd. Hiervoor zijn een GIS en een digitale percelenkaart twee onmisbare elementen. Voor diverse provincies zijn inmiddels digitale kadastrale kaarten beschikbaar. Een percelenkaart groepeerde de kadastrale percelen die samen tot één bezit behoren en die door de eeuwen heen samen zijn bezeten, vererft, verkocht en belast. In een kadastrale kaart telt ieder stuk grond met een eigen bestemming als een perceel.

Als voorbeeld geven we hier een perceel van de abdij Oudwijk, een van de belangrijkste grondbezitters in Oostveen. Het betreft een stuk land van zeven viertellen, dat

zich uitstreckte van de Maartensdijk tot de Nieuwe Wetering. In het Kaartboek van de abdij vinden we dit bezit als één geheel afgebeeld, zoals dat anno 1662 in pacht was uitgegeven aan de heer Aquila (afbeelding 2).²¹ Een van deze zeven viertellen had Oudwijk echter zelf in erfpacht van het kapittel van Sint-Jan. Een percelenkaart maakt hier twee percelen van (afbeelding 3), de kadastrale kaart van HisGIS 37 percelen (afbeelding 4).

Afbeelding 2. Kaart van de zeven viertellen land van de abdij Oostbroek, gelegen tussen de Maartensdijk (Noord) en de Nieuwe Wetering (Zuid). 1662, 53 morgen 440 roeden zoals gemeten door de landmeter.

Afbeelding 3. Weergave van de zeven viertellen van Oudwijk op de percelenkaart van www.vanooststroom.com

Afbeelding 4. Weergave van de zeven viertellen van Oudwijk (geel) volgens het kadaster van 1832 volgens www.hisgis.nl

Noch de morgengeld-registers, noch de oudschildgeld-registers leveren voldoende gegevens om middeleeuwse percelen in kaart te brengen. Andere bronnen van grondbezit en grondgebruik zijn nodig, zoals pre-kadastrale kaarten, leenregisters, goederenlijsten, pachtregisters, transportregisters, notariële archieven en waterschaparchieven. Voor ieder gerecht is de beschikbare hoeveelheid bronnen verschillend. Dit resulteert in een voor ieder gerecht aangepaste werkwijze. Door deze reconstructie ontstaan uiteindelijk twee kadastrale kaarten, één voor circa 1450, het ‘bisschoppelijke kadaster’ en één voor 1536, het ‘Habsburgse kadaster’.

De eerste geeft ons de vroegste kadastrale informatie voor een gerecht, de bezitters, de fysieke perceelomvang en ritmiek. Een ‘ideale’ cope-ontginning houdt zelfs na splitsing van hoeven in halve hoeven en viertellen zijn hoevestructuur; in een aantal gevallen is deze in de genoemde kadastrale kaarten echter niet te reconstrueren. De kadastrale kaart van 1536 kan in

²¹. NL-UthUA, Abdij Oudwijk, toegang 1005-1, inv.nr. 76, fol. 7.

combinatie met de voor een perceel betaalde pachtsom een indruk geven van de bruikbaar- en vruchtbaarheid van een perceel plus eventuele rechten die de waarde ervan vergroten, zoals tiendvrijheid, het mogen houden van bijen of andere perceel-gebonden rechten.

Voor twee gerechten zullen we deze vorm van reconstructie kort behandelen.

Oostveen en Herbertscop

De Dijkhoeven maken deel uit van het gerecht Oostveen. De percelen in de Dijkhoeven sluiten niet aan op de noordelijker gelegen percelen: de ontginningssloten liggen niet in elkaars verlengde en ook het bezit sluit niet aan. De scheiding tussen de Dijkhoeven en het noordelijker gelegen deel van Oostveen wordt gevormd door de Bisschopswetering. Voor het gebruiken van deze wetering voor haar eigen afwatering krijgt de Sint-Laurensabdij van Oostbroek in 1257 verlov van de bisschop.²² Hoe lang de Bisschopswetering dan al bestaat als de bovengrens van Herbertscop en de Dijkhoeven, wordt niet vermeld, maar het is aan te nemen dat dit al het geval is geweest vanaf het begin van de ontginning, kort na 1125, als de Sint-Laurensabdij door de bisschop wordt bevestigd in het bezit van gerecht, tijns en tienden van Oostbroek.²³ De abdij Oudwijk bezit al kort na haar stichting in 1135 en grotendeels voor 1174, acht hoeven min een viertel in het Veen, die de bisschop in 1217 onder zijn bescherming neemt.²⁴ Vijf hoeven hiervan liggen in de Dijkhoeven, strekkend van de Hoofddijk in het zuiden tot de Bisschopswetering in het noorden via de Gageldijk als ontginningsbasis iets ten noorden van het midden. Verder naar het noorden heeft de ontginning waarschijnlijk pas veel later plaats gevonden, want in de morgengeld-registratie voor Herbertscop worden alleen percelen ten zuiden van de Bisschopswetering genoemd.

De Bisschopswetering is 3362 meter lang, 30 hoeven van elk 112 meter breed. Diverse bronnen noemen deze ontginning ook 'de dertig hoeven in de Biesen'.²⁵ De optelsom van de individuele percelen binnen de ontginning komt echter op een aantal van 35 hoeven. Dat klopt met de maat van de in de GIS-kaart gemeten individuele hoeven van 95 tot 99 meter breed. Het lijkt er dus op dat het aantal van 30 genoemde hoeven moet worden gezien als de oorspronkelijke maat voor de ontginningen van Herbertscop en de Dijkhoeven samen en niet als maat voor het aantal van de 35 later daaruit ontgonnen hoeven.

Het oppervlak van deze beide ontginningen bedraagt samen 1.057 morgen, resulterend in een fysieke hoevemaat van 30 morgen, die in het morgengeld-register 24 morgen wordt genoemd en waarvoor in 1470 1 stoter (2,5 stuiver) per morgen wordt betaald.

Het gerecht Herbertscop is van oorsprong een bisschoppelijk leen. Als zodanig werd het zeker vanaf 1321 door de familie Proys in leen gehouden.²⁶ Het deel ten zuiden van de Bisschopswetering is met tijns en tienden in 1386 door Bernard Proys verkocht aan het Domkapittel en in 1404 ook het deel ten noorden van de Bisschopswetering. Daarna wordt het gerecht Herbertscop als zodanig niet meer genoemd; het lijkt te zijn versmolten met Oostveen. Met een perceellengte van 2.660 meter voldoet de ontginning aan de karakteristiek van een twaalf-voorling-ontginning.

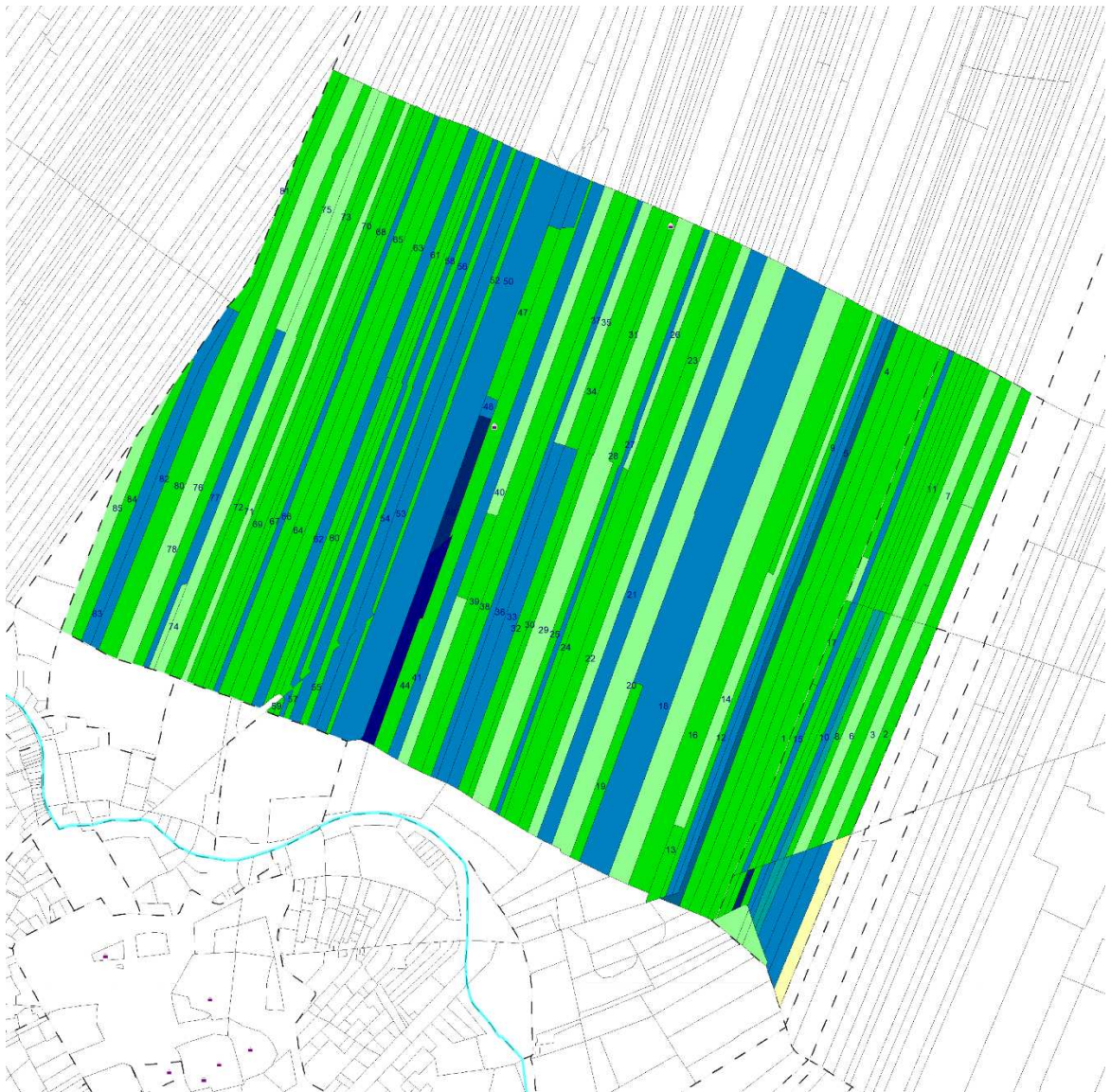
²². S. Muller Fzn, A.C. Bouman, K. Heeringa en F. Ketner (ed.), *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht* (OSU) 5 dln. (Utrecht 1920-1959), dl. 3, nr. 1419 (1257).

²³. OSU, nr. 313 (1125 jan. 6 – sept. 24).

²⁴. OSU, nr. 646 (1217). Zie ook noten 28 en 29.

²⁵. OSU, nr. 1906 (1276 juli 1): Oostbroek en Vrouwenklooster verkopen een kwart hoeve in het Veen aan Sint-Catharijne.

²⁶. NL-UtHUA, Domkapittel, toegang 216, inv.nr. 2347-1.

Afbeelding 5. Pachtopbrengst in stuivers per morgen in Dijkhoeven en Herbertscop

Dijkhoeven en Herbertscop oudschildgeld

Stuivers per morgen

De bedragen die per perceel genoemd worden in het register van 1536, zijn gelijk aan de door de pachter aan de bezitter betaalde pacht. Zoals gezegd, kan die gegeven zijn in verschillende valuta maar is die omgerekend naar oude schilden van 42 stuiver.²⁷ Er kunnen wel gemiddelden worden berekend, maar die moeten ons niet misleiden, want binnen een gerecht kunnen er toch grote verschillen bestaan in pacht prijs per morgen, ook al is er in de oudschildgeld-registratie wel onderscheid gemaakt in soorten grond. Zo zijn de gerechten Oostveen en Herbertscop verdeeld in tien secties (tabel 3 en afbeelding 6).

²⁷. NL-UthUA, toegang 37, inv.nr. 1674, fol. 171.

Sectie	Aanduiding	Admin. morgen	Fysieke morgen	Percentage	Pacht per fysieke morgen
I	Herbertscop (elke hoeve 28 morgen)	126	130	97 pct	35 stuiver
II	Dijkhoeven (elke hoeve 24 morgen)	741	928	80 pct	38 stuiver
III	Oostveen, over de Hoofddijk aan de Steenweg [naar De Bilt]	126	141	90 pct	28 stuiver
IV	Oostveen, tussen de Bisschopswetering en de Nieuwe wetering (2 akkers zijn 5 morgen) ²⁸ en het 'heetveld' (heideveld)	369	590	63 pct	23 stuiver
V	Oostveen, Geerlanden, van de Bisschopswetering naar de Achterwetering (elk viertel 15 morgen)	61	66	93 pct	40 stuiver
VI	Oostveen, Veenviertellen, van de Nieuwe wetering tot de Vuurse (elk viertel 17,5 morgen)	377	515	73 pct	8 stuiver
VII	Oostveen, viertellen van de Nieuwe wetering tot in de Lapeers, die uitzicht geeft op de Sint-Maartenstoren [van Utrecht]	285	308	92 pct	14 stuiver
VIII	Oostveen, viertellen tot de rading bij de Leeuwenpaal	102	136	75 pct	25 stuiver
IX	Oostveen, viertellen van de Nieuwe wetering tot de Hollandse Rading (elk viertel 12 morgen)	372	411	91 pct	35 stuiver
X	Oostveen, viertellen van de Bisschopswetering tot de Hollandse Rading (Drinschoten) (elk viertel 14,5 morgen)	357	522	68 pct	26 stuiver
	totaal	2916	3746	78 pct	27 stuiver

Tabel 3. Indeling in secties in Oostveen en Herbertscop uit 1536, met omvang in morgens en gemiddelde pachtprijs.

Het is opvallend dat alleen in de secties I en II van hoeven wordt gesproken; daarna in IV en V van akkerlanden en geerlanden, en in de overige delen alleen nog van viertellen (vierde delen van een hoeve). De kilometers lange smalle percelen in het noorden naar de Hollandse Rading moeten dan al uitgeveend en afgegraven zijn en brengen weinig meer op. Ook zijn ze niet als hoeve bewerkt, maar als viertel. Opvallend is het bijna ontbreken van bezitters van hele hoeven in dat gebied. In sectie VII is de abdij Oudwijk de enige bezitter met 6 viertellen van 17,5 morgen, dus samen 105 morgen, gepacht door twee gebruikers. Een andere bezitter van 6 viertellen, nu in sectie VI met viertellen van 15 morgen, dus samen 90 morgen, is de Domproost van Utrecht, hier met maar één pachter. En in sectie IX zijn 5 viertellen van 12 morgen, samen 60 morgen land, veld en veen, in bezit van de abdij van Sint-Servaas, die het veen zelf gebruikt en land en veld aan twee gebruikers heeft verpacht. Alleen in de secties I en II, Herbertscop en Dijkhoeven, komen grotere hoevenbezitters voor, als johannieters.

²⁸. Een akker heeft de breedte van 0,5 viertel.

Afbeelding 6. Secties in Oostveen, zoals genoemd in tabel 3.

Oudwijk en Sint-Catharijneconvent

In een vorig onderzoek toonden Johanna Maria van Winter en A.L.P. Buitelaar aan dat het bezit van grond in deze gerechten in handen van seculiere personen in de vijftiende en

zestiende eeuw meer en meer terugliep naar halve en viertel hoeven ten gunste van geestelijke instellingen.²⁹ In de hier aangehaalde voorbeelden blijkt dat ook duidelijk.

Als we ons nu beperken tot de abdij Oudwijk en het Sint-Catharijneconvent van de johannieters, kan een GIS-kaart hun bezit verduidelijken (afbeelding 7). Oudwijk bezat in Herbertscop en Oostveen in totaal 456,17 morgen, verdeeld over 23 percelen. Het Sint-Catharijneconvent bezat daar in totaal 212,25 morgen verdeeld over 19 percelen.

Het Sint-Catharijneconvent bezat deze veenontginningen reeds in 1368 bij de aanleg van zijn goederen- en pachtregister in het Sticht van Utrecht en de graafschappen Holland en Zeeland.³⁰ Daarin zijn telkens per parochie de percelen met hun ligging, belendingen, pachter, hoogte van de pacht en vervaldagen beschreven, met geregeld tienjaarlijkse of snellere pachtverhogingen.

Alle percelen uit dat register zijn ook in de morgengeld- en oudschildgeld-registers terug te vinden. Sinds wanneer die percelen echter al in bezit van de johannieters waren, is daaruit niet af te leiden. Enkele percelen die in de grondbelastingregisters voorkomen, komen niet voor in het pachtregister; kennelijk gebruikte het convent deze grond zelf.

Wat de abdij Oudwijk betreft, beschikken we daarvoor wel over schriftelijke gegevens, want een jaar nadat in 1173 een nieuwe abdijkerk was gewijd,³¹ nam bisschop Godfried van Rhenen de abdij in zijn bescherming. De betreffende oorkonde van 1174 vertelt ons iets over haar geschiedenis: zij was in 1135 door vrouwe Mechteld, weduwe van de burggraaf van Utrecht, gesticht op haar eigen grond [ten oosten van de Stadsbuitengracht maar binnen de Stadsvrijheid van Utrecht] en door haar onder meer begiftigd met twee hoeven in het Veen. Haar zoon Otto schonk bovendien aan deze abdij onder meer vier in cultuur gebrachte hoeven in het Veen. Deze abdij bezat in 1174 nog veel andere stukken grond op andere plaatsen in het Sticht.³²

De ontginning van de venen langs de Vecht van oost naar west, te beginnen met de abdij van Sint-Laurens in Oostbroek, kan pas zijn begonnen in 1125, toen de oorspronkelijke stichting door keizerin Mathilde in 1122 was bevestigd door bisschop Godebold in januari 1125.³³ Pas toen kon de bisschop van Utrecht beschikken over de woeste grond langs dat deel van de Vecht waar de ontginning moest plaatsvinden, en eerder kon er ook geen plan worden opgezet. Deze ontginningen langs de Vecht getuigen van grote systematiek, waarbij per gerecht een *locator* of projectontwikkelaar werd aangesteld om boeren te werven die als *copers* stukken grond zouden willen verwerven en ontginnen. Het opzetten van dit systeem moet toch minstens enige jaren hebben gekost, waarbij door landmeters percelen moeten zijn uitgemeten en weteringen en dijken zijn aangelegd. Zonder de afwatering via evenwijdige sloten langs de percelen met afvoer in een onder- en boven-wetering kon geen schop in de grond worden gezet en zonder een dijk als ontginningsbasis evenmin. Door Van Winter en Buitelaar is in bovengenoemd artikel betoogd dat voor de ontginningen langs dit deel van de Vecht niet de Hoofddijk als ontginningsbasis is gebruikt maar de iets noordelijker evenwijdig

²⁹. Johanna Maria van Winter en A.L.P. Buitelaar, 'Stad en veen in Utrecht, toegelicht aan de gerechten Oostveen en Herbertscop', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1988), 9-34, speciaal 21-22.

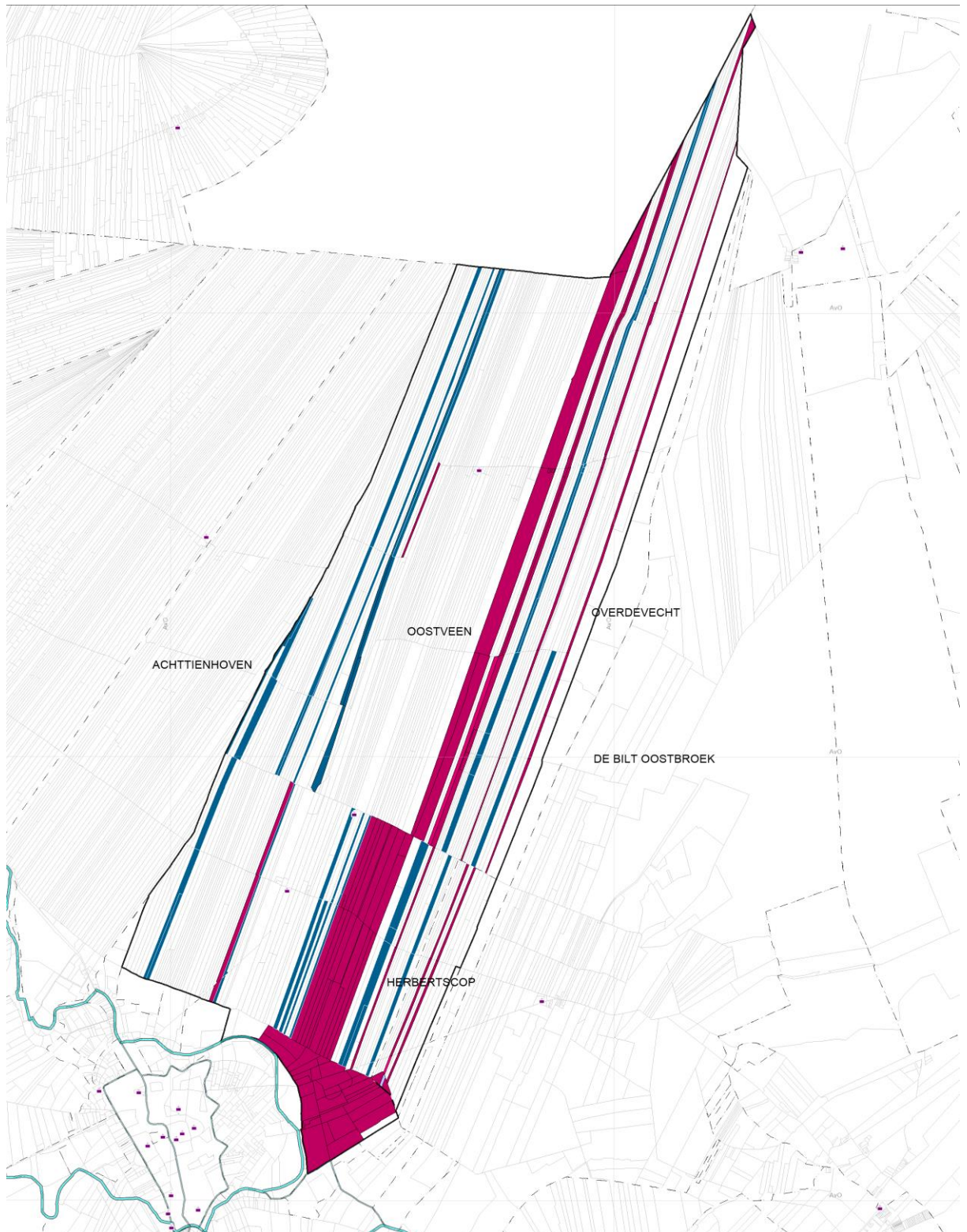
³⁰. Johanna Maria van Winter, *Sources concerning the hospitallers of St John in the Netherlands 14th – 18th centuries* (Leiden/Boston/Köln 1998), 193-387. Voor de goederen in Herbertscop en Oostveen, zie de goederen in de parochie Sint-Jacob buiten de muren en op het veen: aldaar p. 213-232.

³¹. OSU, nr. 476 (1173 juli 25).

³². OSU, nr. 481 (1174 sept. 8-24).

³³. OSU, nrs. 302 (1122 mrt. 14) en 313 (1125).

daarmee verlopende Gageldijk, die door alle ontginningen tot Maarssen en Zuilen aan toe
heen gaat.

Afbeelding 7. Grondbezit van de abdij Oudwijk (rood) en het Catharijneconvent (blauw) in Herbertscop en Oostveen.

We zagen eerder dat als bovenwetering de Bisschopswetering heeft gediend, met hoeven van een lengte van 400 roeden of circa 1.500 meter van de Gageldijk naar de Hoofddijk in het zuiden, en van 300 roeden of circa 1.125 meter van de Gageldijk naar het noorden. Er is daarmee een krappe twaalf-voorling-hoeve ontworpen, waarvan er dertig naast elkaar moesten komen in Herbertscop en Oostveen samen. Burggravin Mechteld schonk bij de stichting van haar abdij Oudwijk in 1135 twee hoeven in het Veen aan dit klooster, hoeven die toen nog niet ontgonnen waren, maar die we later terugvinden in de 13,5 morgen die de abdij volgens de registraties van 1536 en 1548 in Herbertscop bezat en verder in de 150 morgen in de Dijkhoeven. Want haar zoon Otto schonk vier hoeven in het Veen, en die hoeven waren een generatie later al wel ontgonnen.

De abdij Oudwijk was dus een vroege ontginning, en ook van het Sint-Catharijneconvent mogen we aannemen dat het na zijn stichting in 1122 al vroeg het veen heeft opgezocht als bron van inkomsten. Dit convent ging niet naar Herbertscop, maar wel naar de Dijkhoeven, waar het 80 morgen verwierf, verspreid over verscheidene hoeven.

Fysieke of administratieve hoeven? Was de hoevenmaat van 24 morgen met viertellen van 6 morgen niet problematisch? Bij een vol ontwikkelde twaalf-voorling-hoeve hadden het 30 morgen moeten zijn met viertellen van 7,5 morgen. Wij zijn er altijd stilzwijgend van uitgegaan dat de morgentalen zowel in het morgengeld als het oudschildgeld berustten op het werk van landmeters, die aan de schouten en hun belastinggaarden min of meer nauwkeurige opgaven van aantallen morgens per bezitter hadden verstrekt. Immers bij het uitzetten van de 'Dertig hoeven in de Biesen' op de Gageldijk kort na 1125 moeten toch landmeters heel nauwkeurig hebben gewerkt. Maar bij de invulling van dat schema door de gebruikers ging het al mis en werden er in de praktijk geen 30 percelen van 112 meter breedte aangelegd maar 35 percelen van 95 tot 99 meter breedte, en geen 30 maar 35 stuks op dezelfde dijk-lengte. Vervolgens zijn er niet opnieuw metingen verricht en is de schatting van de morgentalen vluchtiger geweest of meer bij benadering, reeds ten tijde van de morgengeld-aanslagen. Toen werkten de schouten en belastinggaarden reeds met oude lijsten, en dat is in 1536 en later zo gebleven. Het is interessant om de discrepantie te zien tussen de morgentalen in de verschillende secties van Oostveen volgens de oudschildgeld-registratie en volgens de GIS berekening. Die getallen kloppen nergens, niet alleen niet in de Dijkhoeven maar ook niet elders in het veen.

Conclusies

Wij hebben ons afgevraagd hoe de oudschildgeld-registratie van de zestiende tot begin negentiende eeuw nu precies werkte en constateerden dat dit net als zijn voorganger een grondbelasting was op een soort van kadastrale basis, maar wel bij benadering en niet exact zoals in 1832. Bij die benadering gold de geografische ligging van de percelen als primair uitgangspunt, met een groepering van dezelfde gebruiker op stukken land van meerdere heren als tweede criterium. In Cothen en elders in de provincie deed zich dat verschijnsel voor, maar in Oostveen en Herbertscop in mindere mate. Daar gold *de facto* de geografische ligging. De aanslag kon in verschillende valuta berekend worden, maar was altijd gebaseerd op een omrekening van de pacht prijs in oude schilden van 42 stuivers. Een dergelijke uniforme rekenmunt door de jaren heen was er in het morgengeld niet; de introductie daarvan heeft zeker bijgedragen tot de duurzaamheid van het Habsburgse belastingsysteem. Hoe al die kruiwagens vol stuivers uiteindelijk bij de ontvanger der belastingen belandden, is een ander probleem. Het oude schild was een rekenmunt, geen pasmunt.

Onder de bedrijven door hebben we ook gezien dat ons inzicht in het functioneren van dit systeem veel te danken heeft aan het gebruik van een GIS om de verschillen te zien tussen de administratieve morgentalen van de belastinggaarden en de fysieke morgens van het GIS. Voor de economisch-sociale geschiedenis van bezitsreconstructie is deze methode onmisbaar. Een andere toegevoegde waarde van een GIS is dat de digitale bestanden direct als bron voor vervolgonderzoek gebruikt kunnen worden.